

Znalost slovotvorných komponentů z klasických jazyků jako předpoklad porozumění cizím slovům a jejich zakotvení v jazykovém systému

Keywords: Latin prefixes, Greek prefixes, prefixoid, radixoid, Latin and Greek word-forming components

Klíčová slova: latinské prefixy, řecké prefixy, prefixoid, radixoid, latinské a řecké slovotvorné komponenty

Abstract

The paper considers the role of word-forming components from classical languages – especially prefixes and prefixoids – in the system of national languages. What effect does advancing globalization and internationalization have on the vocabulary? In addition to a linguistic view of the issue, the paper aims to map the didactic approaches dealing with components from classical languages. Globally, their knowledge is considered one of the useful tools to improve literacy and second language acquisition. With advancing globalization and the need to communicate at international level not only in scientific terminology, the question remains how Latin and Greek morphemes are or should be integrated into language teaching at different levels of the education system and how to enhance pupils' use of knowledge in vocabulary development and comprehension of academic and other texts in mother tongue and foreign language.

Příspěvek se zamýšlí nad tím, jakou roli hrají slovotvorné komponenty z klasických jazyků – především prefixy a prefixoidy – v systému národních jazyků. Jaký vliv má na slovní zásobu postupující globalizace a internacionalizace. Kromě lingvistického pohledu na danou problematiku si příspěvek klade za cíl zmapovat didaktické postupy, které s komponenty z klasických jazyků pracují. Celosvětově je jejich znalost považována za jeden z užitečných pilířů na cestě k jazykové gramotnosti a při studiu dalších jazyků. S postupující globalizací a potřebou komunikovat na mezinárodní úrovni nejen v odborné terminologii jednotlivých oborů zůstává otázkou, jakým způsobem je, nebo by měla být výuka latinských a řeckých morfémů začleněna do jazykového vyučování na různých stupních vzdělávacího systému a jak u žáků potencovat využití jejich znalosti při obohacování slovní zásoby a porozumění nejen odbornému textu v mateřském i cizím jazyce.

1. Úvodem

Klasické jazyky latina a řečtina jsou historicky nedílnou součástí evropské kultury, staly se jazyky vzdělanosti, zprostředkujícími předávání vědeckých poznatků mezi národy, a ovlivnily utváření terminologie. Latinského a řeckého původu jsou mnohé dodnes živé termíny různých vědeckých odvětví, ale i běžně užívané výrazy v mnoha světových jazycích. Shoda, resp. velká podobnost těchto slov usnadňuje především odbornou komunikaci lidí na celém světě a umožňuje snazší orientaci v textu psaném v jazyce, jež ovládáme spíše na nižších komunikačních úrovních. Jak ostatně píše Umberto Eco (1977, s. 43), studenti by se neměli obávat pracovat s cizojazyčnými zdroji a vědecká práce může být naopak příležitostí ponořit se hlouběji do jiného jazyka. Neznalost daného jazyka by však podle něj neměla být překážkou při získávání vědeckých poznatků. Základní porozumění slovtvorným prostředkům z klasických jazyků může být v tomto směru velmi užitečné.

2. Vliv klasických jazyků na současnou slovní zásobu

Klasická latina a řečtina zasáhly do vývoje jednotlivých evropských jazyků velmi výrazně. V případě češtiny mluvíme o řecko-latinském vlivu během celé její historie (Žaža 2010). Vedle latinského písemnictví se utvářela národní jazyková suverenita a vznikala originální česká pojmenování jednotlivých skutečností, aby se později s rozvojem vědy a kultury latina a řečtina opět vrátily jako jazyky odborné terminologie rozličných vědních oborů. Důležitá role klasických jazyků v komunikaci na celosvětové úrovni je dána jejich přirozenou flexibilitou při vytváření složitých pojmenování pro různé skutečnosti, schopností vytvářet komplexní složeniny a vázat se na další komponenty domácího původu v hybridních slovech. Z hlediska jazykového systému jsou latina i řečtina vzorem dobře fungujícího morfologického i syntaktického uspořádání, jehož znalost může být vodítkem pro poznání vlastního mateřského jazyka a jeho struktury (Žaža 2010, s. 7).

Vedle mezinárodně srozumitelné odborné terminologie různých vědeckých odvětví jsou řecko-latinské slovtvorné komponenty také součástí neologického procesu v češtině, velmi často je obsahují přejímky z dalšího, třetího jazyka. To souvisí s globalizačním trendem, otevíráním se národních jazyků světa a tendencemi k internacionalizaci¹. Evropské jazyky se s tímto trendem vypořádávají ve vztahu ke klasickým jazykům různým způsobem, který závisí na podílu řecko-latinské složky v domácí slovní zásobě.

Dva různé úhly pohledu na tuto problematiku nabízí čeština coby slovanský jazyk a například angličtina, jejíž slovní zásoba je ze 60 % postavena na základech z klasických jazyků. To do značné míry determinuje postavení těchto slovtvorných komponentů v jejich jazykovém systému a způsob, jakým na ně lingvisté nahlíží. Díky snahám o internacionalizaci jsme také svědky toho, že se podobný neologický proces odehrává nezávisle na sobě v několika národních jazycích s využitím stejného kompozičního principu. Výsledné výrazy se pak v odborné literatuře označují jako *internacionalismy* (Mravinacová 2005, s. 183).

2.1. Derivace a kompozice v jazykovém systému češtiny

V případě české slovní zásoby je internacionalizace již dlouhou dobu předmětem odborné lingvistické diskuze, která se posouvá s tím, jak do českého jazyka přichází stále více cizojazyčných prvků. Autoři sledují, jak se proměňuje frekvence užívání jednotlivých slovtvorných komponentů cizího původu v závislosti na aktuálních komunikačních trendech. Které komponenty s vývojem slovní zásoby ustupují do ústraní, a které se naopak dostávají do centra zájmu uživatelů současného jazyka.

¹ Internacionalizaci označují mnozí autoři za jeden z nejdůležitějších faktorů, které ovlivňují obohacování slovní zásoby češtiny po roce 1990 (srov. např. Svobodová, Janovec či Bozděchová). Přejímání cizích výrazů je motivováno každodenní komunikační praxí a zrcadlí mezijazykové i kulturní vlivy. Často nejde jen o přejímání jazykové, nýbrž o přejímání celých kulturních vzorů (Bozděchová 2010, s. 257).

Procesem derivace a kompozice v neologii českého jazyka a začleňováním cizojazyčných prvků se zabývá například Savický a Martincová (1987) a Mitter (2003 a 2004), kteří se ve svých pracích snaží mimo jiné i o terminologické ukotvení cizích slovtvorných komponentů na ose prefix, prefixoid, radix, radixoid podle toho, jak se tyto komponenty podílí na celkovém významu nově vzniklého pojmenování. Vzhledem k tomu, že se jednotlivé pohledy na zařazení konkrétních morfémů k afixům/afixoidům či radixům/radixoidům v české lingvistické literatuře zásadně liší, byla stanovena v rámci odborné diskuze kritéria, která mohou pomoci při rozhodování. Ve svém pojednání o neologismech je navrhuje Martincová a Savický (1987). Jedná se o:

- 1) slovnědruhovou příslušnost;
- 2) koexistenci morfému se slovem existujícím ve slovní zásobě;
- 3) existenci domácího ekvivalentu;
- 4) slovtvorné funkce morfému;
- 5) hledisko funkčně-stylové.

V češtině existuje mnoho příkladů, kdy se morfém dostal do systému jazyka jako prefix, později byl klasifikován jako prefixoid – nevyhraněný morfém zaujímající přechodné postavení mezi kořeným morfémem a prefixem (srov. <https://www.czechency.org/slovník/PREFIXOID>), a v rámci slovtvorné kompozice se posunul až na pozici radixoidu – morfému přechodného charakteru, blížicím se svou povahou ke kořeným morfémům (srov. <https://www.czechency.org/slovník/RADIXOID>), jako například *super-*, *ex-*, *ultra-*, *bio-*, *dia-*, či *mini-*, *mikro-*. Některé řecko-latinské komponenty se dokonce významově osamostatnily, jejich původní význam byl potlačen a často se z nich staly samostatné lexikální jednotky, které tvoří alternativu k původním pojmenováním v daném jazyce. Na příkladu češtiny můžeme tento funkční posun v procesu neologie pozorovat na denní bázi. Je to umožněno velice rychlým rozvojem slovní zásoby a neustálou inspirací v cizích jazycích v souvislosti se všudypřítomnou globalizací.

2.2. Derivace a kompozice v zahraničních lingvistikách

Jak již bylo zmíněno, v procesu obohacování slovní zásoby o nová pojmenování tedy dochází k vymizení ostré hranice mezi derivací a kompozicí a o nově vznikajících pojmenování, která obsahují prefixoidní komponenty cizího původu, se nadále hovoří jako o kompozitech (např. Mitter 2003).

Tento vývoj do značné míry souzní s vývojem v mezinárodním lingvistickém prostředí. V zahraniční literatuře se problematice existence či neexistence hranic mezi derivací a kompozicí, tedy mezi odvozováním pomocí předpon a přípon a skládáním kombinací radixů/radixoidů a afixoidů, zabývá například Geert Booij, profesor lingvistiky na univerzitě v Amsterdamu a čestný člen Linguistic Society of America, který je považován za tvůrce pojmu *construction morphology*. Na příkladu holandštiny, němčiny a angličtiny ukazuje, že hranice mezi derivací a kompozicí je zastřená (Booij 2005, s. 116), čímž se vymezuje vůči svým předchůdcům, kteří oba způsoby tvoření slov striktně oddělovali (např. Anderson 1992).

Booij tvrdí, že je nutné stanovit kritéria, zda je ten který morfém vázaný či volný a zda tato jeho vlastnost koreluje se sémantickými a fonetickými rozdíly. Hranice mezi derivací a kompozicí je dle jeho názoru velmi neostrá a existuje velká skupina hraničních případů. Tvrdí například, že prefixy sice nejsou plnovýznamová slova, ale pouze slova gramatická, na druhou stranu i gramatická slova jsou považována za lexémy, a pokud platí, že složené slovo je kombinací lexémů, můžeme zde hovořit o kompozici (Booij 2005). Pokud jde o sémantické hledisko, uvádí Booij několik případů, kdy mají afixoidní lexémy jiný význam jako součást kompozita a jiný význam, když stojí samostatně. Jevem, který je společný mnoha evropským jazykům, je jakási degramatikalizace vázaných lexémů, v případě, kdy se tyto morfémy stávají plnovýznamovými slovy jako například *ex*, *macro*, *anti* (Booij 2005), což je častým trendem i v češtině, jak již bylo zmíněno výše.

3. Didaktické zpracování v zahraniční literatuře

Nejen v češtině platí, že ovládnutí zásad slovtvorného procesu a morfologických zákonitostí jazyka je důležitým předpokladem pro jejich didaktické zpracování.

Zahraníční lingvisté se na základě provedených studií právem domnívají, že znalost morfémů, pocházejících z klasických jazyků, může u žáků na všech úrovních vzdělávacího systému zlepšit například efektivitu rozšiřování slovní zásoby, pomoci s rozvojem jazykové gramotnosti či umožnit studentům se specifickými poruchami učení lépe zvládnout nácvik čtení a psaní (Bowers, Kirby 2010).

V rámci zahraničních jazykových didaktik je tomuto tématu dlouhodobě tradičně věnována pozornost například v didaktice anglického jazyka, jehož slovní zásoba z latiny a řečtiny hojně čerpá a je klasickými jazyky velmi ovlivněna² (Durkin 2014). Jde například o materiály pro nácvik čtenářských dovedností, které využívají toho, že se žáci nesoustředí na čtení jednotlivých hlásek či slabik, ale učí se pracovat s celými morfologickými celky (prefixy, radixy, sufíxy), které se častěji opakují, a je tedy možné si nacvičit jejich správné přečtení a potažmo pochopit i význam čteného slova (Breen 1960, Ebbers 2014). To lze uplatnit i u žáků se specifickými poruchami učení.

Autoři didaktických postupů často pracují s přehledy latinských a řeckých morfémů a jejich významů včetně příkladů užití v angličtině. Jedním s určujících hledisek pro výběr adekvátních slovtvorných prvků je věk a úroveň cílové skupiny žáků. Viditelný je nově také posun zařazení této problematiky ze sekundárního do primárního stupně vzdělávání. Autoři se obvykle shodují, že i v elementárním školství je za pomoci vhodných didaktických metod možné tento způsob práce s jazykem zařadit (Rasinski, Padak, Newton... 2011).

Důležitou oblastí, kde mohou žáci dobrou znalost těchto morfologických jednotek uplatnit, je nácvik nové slovní zásoby. I tady je an-

² Podle internetového zdroje <https://www.dictionary.com/e/word-origins> je anglická slovní zásoba tvořena slovy latinského a řeckého původu ze 60 %, v případě výrazů z oblasti vědy a technologií se jedná o více než 90 %.

gličtina příkladem rozsáhlého didaktického zpracování tohoto postupu, ať už se jedná o L1, či L2 (Rasinski, Padak, Newton... 2011). Znalost významů jednotlivých morfologických jednotek může žákům pomoci při osvojování si nových, dosud neznámých výrazů³ (Rasinski, Padak, Newton... 2008, s. 11).

Již od úrovně základní školy (*elementary school*) se tedy mezi odbornou anglosaskou veřejností neřeší problém, zda prefixy, prefixoidy a radixoidy a jejich významy vyučovat, či nikoliv, ale diskuze probíhá nad zvolenými didaktickými metodami a výběrem vhodného souboru těchto morfémů s ohledem na věk cílové skupiny žáků. Autoři vycházejí z frekvenčních slovníků daného jazyka a ze seznamů nejběžněji používaných latinských a řeckých prefixoidů a radixoidů (White, Sowel, Yanagihara 1989, s. 303–304). Zároveň se snaží upozornit na některé problematické situace, které mohou při jejich interpretaci nastat: prefixy mohou mít více různých významů, po jejich odstranění nezůstane plnovýznamové slovo, nebo může v některých případech dojít k nepochopení, pokud se žáci řídí významem prefixu příliš striktně (White, Sowel, Yanagihara 1989, s. 303).

V širším pohledu pak někteří autoři poukazují na mezipředmětový přesah výuky slovní zásoby metodou osvojování jednotlivých morfémů. Výhodou tohoto postupu je, že jsou žáci častěji vystavováni použití daného výrazu s důrazem na jeho význam a zároveň je to pro ně důkaz dobré použitelnosti takových slov v praxi (Bowers, Kirby 2017, s. 452).

Na výuku prefixů jako základu pro pochopení významu slov v nové slovní zásobě se zaměřili také například řešitelé grantu amerického U. S. Department of Education (Institute of Education Sciences/Small Business Innovation Research (IES/SBIR) grant), průběžné výsledky publikovali v roce 2012⁴. Výstupem projektu byl soubor postupů,

³ V angličtině je každý jednotlivý slovtvorný komponent součástí až 20 dalších anglických slov (Rasinski, Padak, Newton... 2011).

⁴ Dílčí výstupy zaměřené na didaktiku výuky jazyka na základě znalosti prefixů autoři projektu publikovali v kapitole knihy *Vocabulary Instruction: Research to Practice* v jejím druhém vydání v roce 2012.

metod a výukových materiálů k prefixům a dalším technikám rozšiřování slovní zásoby. Součástí byl jak materiál pro studenty, tak i podklady pro učitele.

Pokud jde o didaktiku angličtiny jako L2, studie ukazují, že žáci, jejichž rodný jazyk je odvozený z latiny, lépe chápou anglická slova obsahující latinské morfémy, platí to například o rodilých mluvčích španělského jazyka (Yurtbasi 2015, s. 50). Jednou z nesporných výhod je dle autora i to, že se morfémy latinského a řeckého původu vyslovují obvykle stejně, a tudíž nedělá žákům nácvik výslovnosti u nových anglických slov se stejným prvním komponentem velké problémy. Platí to například u prefixů (Yurtbasi 2015, s. 47).

4. Didaktické zpracování v českém prostředí

I v jazycích jako je čeština, jejichž slovní zásoba není klasickými jazyky přímo ovlivněna a historicky přejala latinské a řecké slovtvorné komponenty jen prostřednictvím přejímek přímo z latiny či řečtiny, nebo z jiných jazyků, především jako součást odborné terminologie různých vědních oborů, má jistě didaktická metoda založená na znalosti řecko-latinských slovtvorných morfémů své místo. Tím je bezesporu výuka jazyků L2 (zejména u jazyků, které z latiny a řečtiny přímo vycházejí) a nácvik porozumění odborným termínům rozličných vědních oborů (matematika, lingvistika, přírodověda, technika, medicína). Toto téma však v české didaktické literatuře dosud není dostatečně zpracované. Naléhavou potřebu zařazení řecko-latinských slovtvorných prvků do výuky hlásají zejména učitelé a didaktici latiny. V rámcovém vzdělávacím programu pro předmět latinský jazyk najdeme mezi očekávanými výstupy předmětu, že žák „užívá základních principy tvorby latinských slov, zejména odvozování prefixy a sufixy, vysvětlí běžně používaná přejatá slova a slovní spojení latinského původu v češtině, uvědomí si hlubší jazykové souvislosti a vliv latiny na moderní jazyky“⁵. V moderním pojetí jazykové výuky

⁵ Metodický portál Národního pedagogického institutu: <https://clanky.rvp.cz/clanek/c/N/372/LATINSKY-JAZYK.html>.

mateřského jazyka i L2 se jedná o zcela zásadní požadavek, který by měl být součástí nejen doplňujících vzdělávacích oborů na školách gymnaziálního typu, ale měl by mít své pevné místo v jazykové výuce již od nižšího stupně základní školy.

5. Závěrem

Klasické jazyky, latina a řečtina, jsou nedílnou součástí evropského kulturního dědictví a dodnes slouží jako nástroj mezinárodní komunikace napříč vědními obory. Slovtvorné komponenty z klasických jazyků se velkou měrou podílejí na vzniku nových pojmenování a jsou nedílnou součástí neologického procesu. Díky své flexibilitě dokáží nejen tvořit složené výrazy pro přesné pojmenování konkrétní skutečnosti, ale velmi dobře se pojí se ostatními slovtvornými komponenty domácího původu. V procesu rozšiřování slovní zásoby dokáží velmi pružně reagovat na vyjadřovací potřeby mluvčích, mohou být součástí složených slov, ale i samostatnými plnovýznamovými slovy, která se stávají možnou alternativou k domácímu pojmenování. Z lingvistického hlediska je jejich role ve slovní zásobě jednotlivých jazyků velmi kvalitně popsána a tyto zákonitosti mohou dobře sloužit pro jejich didaktické zpracování. V jazykovém vzdělávání pak mohou být použity jako nástroj k obohacování slovní zásoby L1 i L2, k nácviku správného čtení a výslovnosti.

Prameny

- Karlíková H., *Grécismy v českém lexiku*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/GRÉCISMY_V_ČESKÉM_LEXIKU [cit. 27. 2. 2022].
- Karlíková H., *Latinismy v českém lexiku*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/LATINISMY_V_ČESKÉM_LEXIKU [cit. 27. 2. 2022].
- Martincová O., *Afixoid*. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org/slovník/AFIXOID> [cit. 27. 2. 2022].

Literatura

- Booij G. E., 2005, *Compounding and derivation: Evidence for Construction Morphology*. In W. U. Dressler, F. Rainer, D. Kastovsky, O. Pfeiffer (eds.), *Morphology and its Demarcations*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 109–132.
- Bowers P., Kirby J., Deacon H., 2010, *The Effects of Morphological Instruction on Literacy Skills: A Systematic Review of the Literature*. „Review of Educational Research” 80, č. 2, s. 144–179.
- Bowers P., Kirby J., 2017, *Morphological instruction and literacy. Binding phonological, orthographic, and semantic features of words*. In K. Cain, D. L. Compton, R. K. Parrila (eds.), *Theories of Reading Development*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bozděchová I., 2010, *Internacionalizační tendence a typ češtiny*. In *Novyye yavleniya v slavyanskom slovoobrazovanii. Sistema i funkcionirovaniye*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, s. 257–269.
- Breen L. C., 1960, *Vocabulary development by teaching prefixes, suffixes and root derivatives*. „The Reading Teacher” 14, č. 2, s. 93–97.
- Durkin P., 2014, *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Ebbers S. M., 2004, *Vocabulary through morphemes: Suffixes, prefixes, and roots for intermediate grades*. Longmont, CO: Sopris West.
- Eco U., 1977, *Jak napsat diplomovou práci*. Praha: Votobia.
- Graves M., Ruda M., Sales G. S., Baumann J. F., 2012, *Teaching Prefixes: Making strong instruction even stronger*. In E. J. Kame'enui, J. F. Baumann (eds.), *Vocabulary instruction. Research to Practice*. New York: The Guilford Press.
- Janovec L., 2007, *K projevům jazykových vývojových tendencí v současné češtině*. „Naše řeč” 90, č. 2, s. 57–66.
- Martincová O., Savický N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*. „Slovo a slovesnost” 48, č. 2, 124–139.
- Mitter P., 2003, *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. In *Acta Universitatis Purkynianae*, č. 95. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně
- Mitter P., 2004, *Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře*. „Jazykovědné aktuality” 41, č. 3–4, s. 31–36.
- Mravinacová J., 2005, *Neosémantismy vzniklé pod vlivem cizího jazyka*. In O. Martincová et al. (eds.), *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- Rasinski T. V., Padak N., Newton J., Newton E., 2011, *The Latin-Greek Connection: Building Vocabulary Through Morphological Study*. „The Reading Teacher” 65, č. 2, s. 133–141.
- Rasinski T. V., Padak N., Newton R., Newton E., 2008, *Greek and Latin Roots: Keys to Building Vocabulary*. Huntington Beach: Shell Educational Publishing, California.
- Svobodová D., 2007, *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta.
- White Th. G. et al., 1989, *Teaching Elementary Students to Use Word-Part Clues*. „The Reading Teacher” 42, č. 4, s. 302–308.
- Yurtbaşı M., 2015, *Building English Vocabulary Through Roots, Prefixes and Suffixes*. „Global Journal of Foreign Language Teaching” 5, č. 1, s. 44–51.
- Žažá S., 2010, *Latina a řečtina v slovní zásobě, gramatice a terminologii slovan-ských jazyků*. Brno: Masarykova univerzita.